

Fig. 1. Nordlige del af Samsø set fra luften. Torkild Balslev fot. o. 1980. - *Northern part of Samsø seen from the air.*

KIRKERNE PÅ SAMSØ

Den 28 km lange ø, hvortil der knytter sig en række småøer foruden Tunø, ligger i farvandet mellem Storbælt og Kattegat med omtrent lige store afstande til Jylland, Fyn og Sjælland. Øen består af to bakkede morænelandskaber, der er forbundet ved en lav og forholdsvis smal tange. Det sydlige og største område, med øens eneste skov og bedste jord, er tættest bebygget, bl.a. med fire af de fem kirkebyer. Nordlandet med kun én landsby foruden kirkebyen Nordby rummer to meget forskellige landskaber: Mod nord et bakkeland, som sine steder er stærkt kuperet, og mod syd et marint forland, den tidligere Nordby hede, der nu er beplantet med nåletræer og optaget af

store sommerhusområder. Samsøs to dele har oprindeligt vist været selvstændige øer, adskilt ved et åbent vand i sammenhæng med Stavns fjord, formentlig nær det sted, hvor Kanhavekanalen blev anlagt i 700'rne, antagelig som et led i et kongeligt overvågningsanlæg. Helt op til vore dage har beboerne på øens to dele holdt sig hver for sig og hæget om egne traditioner.

På snart sagt alle måder præges Samsø af sin centrale beliggenhed i riget. Placeringen kombineret med den fortrinlige naturhavn ved Langør, der mod øst beskyttes af det lange Besser rev og mod nord næsten lukkes af Lilleøres oddesystem, har tidligt gi-

vet øen en egen betydning. Den omtales hyppigt i saga- og heldedigtningen, og antallet af oldtidsgrave og -minder løber op omkring 125; desuden er registreret fire middelalderlige borganlæg.¹

I gejstlig henseende har Samsø siden tidernes morgen hørt under Århus stift, hvor den sammen med Tunø (DK. Århus s. 2379-2408) har udgjort et selvstændigt provsti. Fra 10. marts 1992 er provstiet forenet med Århus domprovsti.

I verdslig henseende har der været skiftende tilhørsforhold. I tidlig middelalder, da øen vist var delt i to herreder, hørte den til det jyske Åbo syssel, og engang før 1424 blev den lagt under Kalundborg len.² Her forblev den og indgik fra 1660 i Kalundborg amt, der siden 1671 blev administreret fra Holbæk. Den endelige og formelle indlemmelse i Holbæk amt fandt sted 1793. Siden 1970 udgør øen en del af Århus amt.

Øens og dermed kirkernes skiftende *ejere* har selv sagt på flere måder spillet en større rolle end de formelle, administrative tilhørsforhold. I 11- og 1200'rne var Samsø en kongelig ejendom, hvor der afholdtes såvel stormandsmøder som jagter. Også adskillige kongebreve er udstedt her. Fra midten af 1200'rne var øen gentagne gange pantsat, indtil den endeligt blev indløst 9. april 1407 af Margrethe I fra Århus bispestol.³ Herefter og frem til 1660 tilhørte den kronen, bortset fra at den i perioder var skænket til medlemmer af kongeslægten. Efter svenskekrigene overdrog Frederik III ved skøde af 4. aug. 1661 Samsø med andre ejendomme, bl.a. i Hads herred (jfr. f.eks. Falling kirke, DK. Århus s. 2713) til arvingerne efter rigshofmester og rigsdrost Joachim Gersdorff som en del af godtgørelse for gods i Skåne, afstået til Sverige som vederlag for Bornholm.⁴ 1674 solgte arvingerne øen til rigskansler Peder Griffenfeld, efter hvis fald 1676 Christian V skænkede den til sin elskerinde Sophie Amalie Moth. Året efter oprettede og overdrog han til hende og hendes efterkommere grevskabet Samsø.⁵ Allerede før dettes ophævelse ved lensaflysningen 1921 var kirkerne overgået til selveje.

På øen findes i dag fem middelalderlige kirker: Tranebjerg, Kolby, Onsbjerg, Besser og Nordby, hvis økonomiske situation umiddelbart før reformationen må have været nogenlunde ensartet, idet de hver især til den såkaldte landehjælp 1524 bidrog med det relativt pæne beløb 15 mk.⁶

I begyndelsen af 1900'rne, da øens befolkningstal kulminerede, rejstes to filialkirker: Ørby (sydligt i Tranebjerg sogn, 1904) og Langør (nord for Stavns fjord, i Nordby sogn, 1925). Kyholm, nord for Besser rev, som var karantænestation 1709-11 og 1831-59 samt hovedpunktet i befæstningen af Samsø under krigen med englænderne i begyndelsen af 1800'rne, var 1808-14 et selvstændigt (felt)pastorat og havde i al fald 1833-59 et t-kapel.

Som de fleste kirker på små og mindre øer (jfr. som nærmeste eksempel den ovenfor nævnte Tunø) hører kirkerne på Samsø ikke til landets ældste. Ingen af de stående bygninger rummer dele eller afsnit, der går længere tilbage end til første halvdel af 1200'rne. I dette og de følgende århundreder synes øens sammenhæng med det øvrige stift mest udtalt, ikke mindst hvad angår bygningerne. Men indenfor både bygning og inventar er der til stadighed tale om en vis vekselvirkning med hensyn til de stilistiske træks oprindelsessted. Unionsmesterens kalkmalede dekorationer fra første halvdel af 1400'rne i Onsbjerg, der tidligere betragtedes som Samsøs hovedkirke, kan ses som et sjællandsk træk, en manifestation af Margrethe I.s overtagelse af øen. Nordby kirkes tårn, der er et af de for Århus stift karakteristiske, såkaldte styltetårne fra perioden omkring år 1500, vidner ligesom flere senmiddelalderlige inventarstykker om de fortsatte, nære forbindelser vestpå.

Ved de mange nyanskaffelser, der overalt gennemførtes efter reformationen og selvfølgelig også fandt sted på Samsø, gjorde kirkeejeren, dvs. kongen, repræsenteret ved lensmanden, sig stærkt gældende. Steen Brahe (lensmand på Kalundborg 1580-81 og 1592-1620), skaffede således Tranebjerg og muligvis Kolby en ny altertavle. Hvad træskærerarbejdet angår, har begge disse tavler stærke mindelser om de arbejder, som blev udført i købstæderne langs Øresund, fortrinsvis Helsingør og Helsingborg, i 1600'nes første årtier. Dobbeltheden i Samsøs tilhørsforhold afslører sig ved, at begge tavlers malerier er udført af den navnlig i Østjylland virksomme Laurids Andersen Riber.

Også efter at øen kom på private hænder, har kirkeejerne sat sig spor. Eksempelvis kan anføres, at Griffenfeld foranledigede anskaffet alterkalke til Tranebjerg og Besser, mens Christian Danneskiold-Samsøe 1725 lod de samme kirker og den i Kolby forsyne med altertekstiler. I tredje fjerdedel af 1800'rne gennemførtes inventarfornyelser i sydøens fire kirker, efter alt at dømme ved en snedker fra kirkeejersens sjællandske besiddelse Gisselfeld. I Nordby, hvor synet også udtrykte ønske om nye stole, satte beboerne sig imod og beholdt det gamle stoleværk, hvoraf dele går tilbage til 1595.

På Samsø var det almindeligt, at indbyggerne dyrkede jorden og ved siden af drev skibsfart. Denne erhvervscombination har dannet grundlag for den generelle velstand, der har rådet navnlig i de store sejlskibsperioder fra 1600'nes slutning til o. 1800 og i 1800'nes slutning. I kirkerne aflæses de gode kår bl.a. i form af de talrige gravminder, hvoraf en del ligesom flere mindetavler har hentet deres motiv fra søen. Størstedelen af de forholdsvis mange bevarede gravsten fra 16-, 17- og 1800'rne vidner i deres udformning og dekoration om relationer til Jylland.

Fig.2. Samsø og omliggende øer 1:200.000. Udsnit af Videnskabernes Selskabs kort over Havreballegaard m.fl. amter, tegnet af O. Warberg 1787, stukket af N. Angelo 1789. Reproduceret med tilladelse fra Geodætisk Institut. - *Map of the island of Samsø.*

Ikke alene har kirkerne tilsyneladende været forholdsvis rigt udstyret, men lige så vigtigt for situationen i dag er det, at menighederne øjensynlig har hæget om det overleverede i en grad, der adskiller sig kendeligt fra den praksis, der har rådet i stiftets øvrige del. Blandt de bemærkelsesværdige genstande i kirkerne skal her nævnes et tidligmiddelalderligt, forgyldt krucifiks og en montrans fra Onsbjerg, et

montransskab fra 1519 i Nordby, en middelalderlig, muret prædikestol i Kolby, og et sæt menneskeformede alterstager fra o. 1550 sammesteds. De sidste har i øvrigt en stilistisk forbindelse til den nordvestjyske Lynderupgård, som o. 1589 ejedes af det ægtepar, hvis våbener findes på lysekrone nr. 1 i Besser. Fra Kolby er der endvidere bevaret en gabestok og et gravtræ, i Nordby en ligbåre og en ligvogn.

Redaktion: Kjeld de Fine Licht under medvirken af Anemette S. Christensen og Ulla Kjær.

¹ Angående almindelige historiske og topografiske hændelser og omstændigheder henvises generelt til litteraturlisten nedenfor, hvor navnlig skal peges på Thurah og Poulsen.

² DaMag 1. rk. III, 181-82 og Gammeldanske Diplomer 2. rk. III, 48-49. Muligvis kan overflytningen fra Åbo syssel til Kalundborg len være sket allerede o. 1300, idet den senere Kristoffer II 1303 kaldes hertug af Samsø, Holbæk og Kalundborg (DiplDan. 2. rk. V, nr. 283). Denne tilknytning til Sjælland ses også senere i 1300'rne (Arild Huitfelt: Danmarks Riges Krønike I, 423; DiplDan. 3. rk. II, nr. 267).

³ DaMag. 1. rk. III, 177-79.

⁴ Kronens Skøder II, 92 og 94. Poulsen, s. 42-47. I praksis var det Joachim Gersdorffs datter Magdalene Sibylle, der sammen med sin mand, generalløjtnant Jørgen Bielke, overtog Samsø.

⁵ Danske Len, 1916, s. 102-03 med henvisning til LA. Sjællandske retsbetjentarkiver. Samsø Birk. Justitsprot. 1750-57.

⁶ DaMag. 4. rk. II, 41.

KILDER OG HENVISNINGER

Samsø skiller sig ud fra det øvrige Holbæk amt ved at tilhøre Århus stift. Denne omstændighed har medført anvendelse af en række arkivaliegrupper, der ellers ikke benyttes i beskrivelserne af de nordvestsjællandske kirker. Desuden eksisterer der siden 1600'rne en selvstændig og forholdsvis omfattende historisk-topografisk litteratur om øen. Nedenfor bringes gældende for *alle* øens kirker en oversigt over dette materiale.

Arkivalier og litteratur, der kun vedrører den enkelte kirke, må søges under denne. - I øvrigt henvises til Holbæk amt, bd. 1, indeholdende generel indledning på dansk og engelsk, fagordbog, kilder og litteratur til amtet.

Arkivalier. Landsarkivet for Nørrejylland: C3. Århus bispearkiv. 657-61. Samsø hrd. (korrespondance). 1611-1848. - 1166-76. Kirkesyn. 1700-1803. - 1151. Kirkernes istandsættelse m.m. 1804-23. - 1177. Kirke- og præstegårdssyn. 1830-35. - *Samsø-Tunø provsti.* 35.14. Synsprot. 1803-1902.

Ved Tranebjerg pastorat. Samsø provsti. Synsbog for kirker. 1903-47. - Samsø-Tunø provsti. Synsbog for kirker. 1950-68.

Brattingsborg godsarkiv: Pk. 471. Div. sager vedr. kirkerne. 1756-1916. - Pk. 472. Dok. vedr. kirkernes afløsning. 1911-16. - Pk. 473. Kirkerne vedr. 1893-1931. - Pk. 474. Tiendesager. 1796-1916.

Det kongelige Bibliotek: Ny kongelig samling. 1194, 4°. A. König: Historiske Meddelelser om Præsterne og Præstekaldene i Århus Stift (*KglBibl König*). - *Kallske samling.* 30, II, fol. Samlinger til de danske Provincers Topographie af E. J. Jessen. 8. Samsøs Beskrivelse.

Nationalmuseets 2. afdeling: Udat., usign. beskrivelse af Samsø, o. 1850.

Litteratur: P. H. Resen: Descriptio et illustratio Samsøe insulæ maris Balthici præmissa uti specimen Theatri Danici sive potius Atlantis Danici sequentibus annis in lucem prodituri. 1675 (*Resen*). - Laurids de Thurah: Omstændelig og Tilforladelig Beskrivelse af Øen Samsø, De herunder hørende smaae Øer, Med hosføiede accurate Charte over Samsøe og andre Til dens Historie Oplysning fornødne Kobber=Stykker, 1758 (genoptryk 1969) (*Thurah*). - Kong Frederik den Førstes danske Registranter, udg. af Kr. Erslev og W. Møllerup, 1879 (*Frederik Is Registranter*). - Danske Kancelliregistranter 1535-1550, udg. af Kr. Erslev og W. Møllerup, 1881-82 (*DaKanc.Reg.*). - Frederik Poulsen: Historiske og kulturhistoriske Efterretninger om Samsø, 1902 (*Poulsen*). - Missiver Fra Kongerne Christiern Is og Hans.s Tid I—II, udg. af William Christensen, 1912-14 (*Miss.*). - Inger Margrethe Boberg: Sagn og Overlevering om Samsøs Høje og Bakker, i ÅrbHolbæk 1932 (*Boberg*). - Bent Rasmussen: Kirkeklokkerne på Samsø, i ÅrbHolbæk 1942, s. 171f. (*Rasmussen: Kirkeklokkerne*). — M. Mackeprang: Samsøs Kirker og deres Udstyr, i Bent Rasmussen (red.): Samsø - Danmarks Midtpunkt. Bidrag til Belysning af Samsøforhold, i Fortid og Nutid, 1948 (*Mackeprang: Samsøs Kirker*). - C. E. Møller: Kirketyperne på Samsø, i ÅrbHolbæk 1952, s. 78-87 (*Møller*). - Bent Rasmussen: Billedsnidere fra Samsø, i ÅrbHolbæk 1963, s. 5-19 (*Rasmussen: Billedsnidere*). - J. H. Larsen: Samsø og Tunø. Topographisk beskrevne o. 1849, udg. af Poul Sørensen 1974 (*Larsen*).

Redaktionsnote. Beskrivelserne af kirkerne på Samsø er udarbejdet af Anemette S. Christensen (historiske indledninger), Mogens Vedsø (bygning) og Ulla Kjær (kalkmalerier, inventar og gravminder). Desuden Ole Olesen (orgler) og Hans Stiesdal (tårnure). Engelske oversættelser ved Jean Olsen. Kilder og henvisninger er bearbejdet af Kirsten Bredahl og Marie-Louise Jørgensen.